

УДК 343.01

М. І. Панов,

докт. юрид. наук, проф., завідувач
кафедри кримінального права № 2
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого

ОСНОВИ МЕТОДОЛОГІЇ НАУКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

У статті розглядаються загальні засади методології науки кримінального права та її методи; відстоюється позиція, згідно з якою ця наука не створює своєї самостійної методології, а спирається у своїх дослідженнях на загальнонаукові методи пізнання. Особливості використання таких методів (діалектичного, системного, формально-логічного, соціологічного, історично-правового, порівняльного) обумовлені специфікою предмета науки – невизначеною множинністю суспільно небезпечних діянь та системою правових норм, що встановлюють кримінальну відповідальність за вчинення цих діянь. Система вказаних методів і пов'язаних з ними інших пізнавальних процедур становлять основу методології науки кримінального права.

Ключові слова: методологія, наука кримінального права, методи науки: діалектичний, системний, формально-логічний, соціологічний, історично-правовий, порівняльний.

1. Наука кримінального права: поняття та функції. Наука кримінального права являє собою систему юридичних знань, складовими яких є ідеї, теорії, вчення і концепції про злочин і покарання, кримінальний закон і кримінальну відповідальність, кримінально-правові норми (як первинні й основоположні елементи галузі права), юридичні конструкції та інститути, їх соціальну обумовленість і ефективність; принципи, закономірності і тенденції розвитку кримінального права і законодавства, а також теоретичне осмислення практики правотворчої і правозастосовної діяльності у сфері кримінального права. Як виокремлена і відносно самостійна галузь знань наука кримінального права має властивий їй понятійний апарат – достатньо досконалу і розвинену систему категорій та понять (як наукових абстракцій), їх визначень (дефініцій) і відповідну їм систему юридичних термінів, які переважно набувають відобра-

ження і нормативне закріплення у змісті кримінально-правових норм¹. Понятійний апарат цієї галузі права (чи його окремі компоненти) як *результат пізнавальної діяльності* (у тому числі кримінально-правових наукових досліджень) виступає також і як *елемент структури чинного законодавства України* про кримінальну відповідальність, що становить Кримінальний кодекс України (далі – КК) та забезпечує виконання останнім його основних функцій: охоронної, регулятивної, превентивної, виховної та ін. Одночасно цей апарат виконує і функцію наукового логіко-юридичного інструментарію подальших наукових досліджень як засобів пізнання у сфері кримінального права і забезпечує реалізацію пізнавальної, аксіологічної, евристичної, прогностичної, прагматичної та інших функцій цієї науки. Причому вся система знань науки кримінального права, незалежно від форм зовнішнього прояву й особливостей закріплення їх специфічними логіко-лінгвістичними засобами у чинному праві, як і у кожній науці значною мірою *обумовлена об'єктом цієї науки*, залежна від нього та юридично детермінована ним.

Особливість розглядуваної науки полягає також у тому, що вона концентрує в собі доволі високий рівень знань, які розкривають сутність, зміст та закономірності існування і розвитку явищ, що належать до сфери злочинів і покарань, інших заходів кримінально-правового характеру, кримінального законодавства і практики його застосування, і тому становить зміст кримінально-правової політики у боротьбі зі злочинністю. Причому ця наука, як і кожна інша, виконує перш за все *пізнавальну та аксіологічну функції з отримання, систематизації та опанування знань про злочин (злочини), покарання і кримінальний закон*, завданням якого є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1 КК України),

¹ Панов Н. И. Методологические аспекты формирования понятийного аппарата юридической науки. *Правоведение. Известия высших учебных заведений*. СПб: Изд-во С.-Петербург. гос. ун-та, 2006. № 4. С. 18–28.

а також про практику застосування кримінального законодавства. Одночасно наука кримінального права виконує важливі *евристичну і прогностичну* функції, суть яких полягає в отриманні нових знань щодо сутності суспільно небезпечних діянь, що визнаються злочинами, типових форм їх прояву на цей час і у відносно близькому майбутньому, покарання, а також інших заходів кримінально-правового характеру як новітніх форм і засобів боротьби зі злочинністю, перспектив і основних напрямів розвитку кримінального права і законодавства, а також розвитку самої кримінально-правової науки як такої: її теорій, вчень, концепцій, зокрема у подальшій розробці й удосконаленні її понятійного апарату. В єдності вказані та інші функції (пояснювальна, світоглядна, дидактична та ін.) утворюють *фундаментальний аспект* (як необхідну складову) науки кримінального права². Про фундаментальний характер наукових досліджень у цій галузі науки свідчить також і її *об'єкт*. Так, розробка вчень про кримінальний закон, кримінально-правові відносини, кримінальну відповідальність та звільнення від неї, про злочин, склад злочину, його елементи (об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єктивну сторону, суб'єкт злочину) та їх ознаки, незакінчений злочин, співучасть у злочині, проблем покарання (їх системи та видів), призначення покарання, звільнення від нього, відповідальність за окремі види злочинів та ін., здійснюється на основі ґрунтовних методологічних та теоретичних засад (ідей, теорій, поглядів); наукових кримінально-правових концепцій, що по суті і становлять фундаментальність як специфічну властивість кримінально-правових наукових досліджень.

У той же час фундаментальні дослідження у кримінальному праві мають виконувати і *прагматичну функцію* цієї науки, тобто бути поєднаними з їх *прикладною спрямованістю*. Відомо, що одним із важливих завдань науки кримінального права є розробка проблем удосконалення чинного криміналь-

² Панов М. І. Методологія науки як необхідна складова фундаментальних досліджень науки кримінального права. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук. конф. 11–12 жовт. 2012 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2012. С. 25–31.

ного законодавства і практики його застосування. Це завдання безпосередньо впливає з об'єктивних закономірностей динамічного розвитку соціально-правової реальності у сфері боротьби зі злочинністю, яке має набувати оптимальне і своєчасне відображення (у тому числі й у змінах) у науково-обґрунтованій системі норм й інститутів кримінального права і закріпленні їх у кримінальному законодавстві як у відносно стабільній та закритій нормативно-правовій системі і в той же час такій, що динамічно розвивається³. У свою чергу, правозастосовна практика як складова кримінально-правової політики держави має базуватися на кримінальному законодавстві, повною мірою відповідати йому і здійснюватися на загально-правових принципах гуманізму, справедливості, демократизму, верховенства права і законності⁴ та на галузевих принципах кримінального права: відповідальність особи лише за вчинення суспільно-небезпечного діяння, що визнане злочином законом про кримінальну відповідальність; особистої й винної відповідальності; обмеження меж кримінальної відповідальності (економія заходів кримінально-правової репресії); диференціації й індивідуалізації кримінальної відповідальності й покарання та ін. Наведене підтверджує раніше висловлену думку про практичну спрямованість досліджень цієї науки, що є додатковим аргументом на користь їх прикладного характеру. Але ці дослідження мають провадитися в єдності із фундаментальними базуватись на результатах останніх та спиратися при цьому на необхідну і репрезентативну емпіричну дослідницьку базу в галузі законотворчої діяльності і практики застосування кримінального законодавства. Лише за таких умов указані дослідження та їх результати набувають риси необхідної наукової обґрунтованості й їх оптимального практичного (прагматичного) значення. Прикладом можуть слугувати розро-

³ Таций В., Борисов В., Тютюгин В. Стабильность как условие эффективности законодательства Украины об уголовной ответственности. *Голос України*. 5 апреля 2013. № 66.

⁴ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. С. 24–38.

блені наукою кримінального права теоретичні засади криміналізації⁵ та пеналізації⁶ суспільно небезпечних діянь, кваліфікації злочинів⁷ та розмежування суміжних складів злочинів⁸, призначення покарання⁹, кримінальної відповідальності за окремі групи та видів злочинів¹⁰ тощо.

2. *Методологія науки кримінального права (загальні підходи).* У структурі науки кримінального права особливе місце і значення належать її методологічній складовій, що, як відзначалось, притаманна перш за все фундаментальним дослідженням. Передусім укажемо, що під *методологією науки взагалі й кримінального права зокрема слід розуміти систему методів, прийомів і засобів наукового пізнання, що являє собою комплекс історично обумовлених раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від припущення до істини, від конкретного до абстрактного, від явища до сутності, від одиничного до узагальненого.* Отже, методологія є базисом і виступає стрижнем усієї системи пізнавальної діяльності у відповідній галузі науки¹¹. Це означає, що *категорія «методологія» завжди охоплює сферу безпосередньо пізнавальної діяльності.* Тому розповсюдження її (у тому числі й окремих методів) безпосередньо на ту чи іншу сферу практичної діяльності людей, як інколи пропонується в літературі (діяльнісний підхід до трактування методології)¹², наприклад, у судовій, слідчій діяльності, чи на боротьбу зі злочинністю в цілому навряд чи можна визнати коректним. Мабуть тут слід вести мову про методи праксеології¹³, тобто про мето-

⁵ Основание уголовно-правового запрета (криминализация и декриминализация). Москва: Наука, 1980. 304 с.

⁶ Книженко О. О. Теоретичні засади встановлення санкцій у кримінальному праві: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2012. 36 с.

⁷ Кудрявцев В. Н. Теоретические основы квалификации преступлений. Москва: Юрид. лит., 1963. 324 с.; Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. Київ: Атіка, 2005. С. 199–464.

⁸ Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 712 с.

⁹ Бажанов М. М. Назначение наказания по советскому уголовному праву. Киев: Вища шк., 1980. 216 с.

¹⁰ Философский энциклопедический словарь. Москва: Сов. энциклопедия, 1983. С. 365–367.

¹¹ Керимов Д. А. Вступительная статья. *Лукич Р. Д. Методология права.* Москва: Прогресс, 1981. С. 12.

¹² Аверьянов А. Н. Системное познание мира. Москва: Издат. полит. лит., 1985. С. 223–224; Бажанов М. М. Назначение наказания по советскому уголовному праву. 216 с.

¹³ Философский энциклопедический словарь. Москва: Сов. энциклопедия, 1983. С. 365–367.

¹⁴ Керимов Д. А. Вступительная статья. С. 12.

¹⁵ Праксеологія (від грецьк. *praktis* – практика) – теорія ефективності діяльності людини. *Філософія. Енциклопед. словарь* / под ред. А. А. Ивина. Москва: Гардарик, 2004. С. 680.

дологію теорії пізнання практичної діяльності людини у певній сфері її життєдіяльності¹⁴, у тому числі й у сфері правосуддя, боротьби зі злочинністю¹⁵ та ін.

У широкому розумінні методологія наукового пізнання – це явище інтегральне, яке об'єднує систему компонентів, що її утворюють як єдине ціле: загально-наукові методи пізнання, філософські закони і категорії діалектики, закони і правила формальної логіки та наукознавства, спеціальні й окремі методики дослідження. Разом із тим *стрижнем (квінтесенцією) методології є вчення про методи* (метод – грец. *methodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя), система яких становить зміст методології як такої. У правознавстві й теорії кримінального права до останніх відносять *загальнонаукові методи*, розроблені (на рівні загального) головним чином в філософії і в теорії пізнання – (гносеології): *діалектичний, системний (системно-структурний), формально-логічний (догматичний, соціологічний, історичний (історично-правовий), порівняльний (порівняльно-правовий) методи* та ін. Кожен із них має свої особливості, специфічні риси пізнавальної діяльності, що надає можливість глибше вивчити об'єкт (предмет) дослідження, розглянути й охопити одночасно різні його властивості (сторони, грані) й опосередковуючі зв'язки. Взаємно доповнюючи один одного, вони в цілому утворюють єдину складну і в той же час діалектично-суперечливу систему органічно взаємопов'язаних прийомів наукового пізнання соціально-правової реальності у сфері кримінального права¹⁶. Ось чому методологію не можна зводити тільки до якоїсь певної компоненти, наприклад, до одного методу або до вчення лише про деякі окремі методи чи методики, оскільки за її межами в такому випадку безпідставно залишати-муться інші. Внаслідок цього й методологія дослідження відповідного

¹⁴ Катарбинский Т. Трактат о хорошей работе. Москва, 1975. С. 3–11.

¹⁵ Зеленецкий В. С. Общая теория борьбы с преступностью. Т. I. Концептуальные основы. Харьков: Основа, 1994. С. 170–193.

¹⁶ Панов Н. И., Гуторова Н. А. О методологии научного исследования проблем Особенной части Уголовного права. *Правоведение. Известия высших учебных заведений*. СПб.: Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 2010. № 1. С. 87–97.

об'єкта як така не буде визначена за її обсягом з необхідною повнотою. Необґрунтованим у зв'язку з викладеним слід визнати підхід, згідно з яким методологію дослідження в кримінальному праві безпідставно підмінюють використанням тієї чи іншої наукової теорії або концепції, навіть такої, що в цілому заслуговує позитивної оцінки. Так, не можна погодитися з підходом М. В. Карчевського¹⁷, який методологію дослідження кримінально-правових засобів охорони інформаційної безпеки фактично підминив конспективно викладеними положеннями теорії криміналізації суспільно небезпечних діянь¹⁸. З указаних підстав вважаємо хибною й позицію П. П. Сердюка, який визнав як методологічну підставу дослідження теорії кримінальної відповідальності метод аналітичного релятивізму («генералізація» єдиного – одного – методу – М. П.), а в подальшому визнав як такий порівняльно-правовий метод¹⁹.

Наука кримінального права, як і кожна юридична наука, не створює і не може створювати деякої «самостійної» чи «відокремленої» методології. Вона має, на нашу думку, спиратися на загальнотеоретичні положення методології теорії пізнання як філософської науки (чи теорії пізнання як її розділу), використовувати їх з метою здійснення досліджень свого власного і специфічного об'єкта (предмета пізнання), що охоплює сфери злочину, покарання та інших засобів кримінально-правового характеру. Саме об'єкт дослідження (на відміну від інших наук) надає специфічні, (особливі) риси методології науки кримінального права. У зв'язку з цим можна стверджувати, що методологія загальної теорії пізнання і методологія науки кримінального права співвідносяться між собою як загальне й особливе. Виходячи з викладеного, навряд чи можна погодитися з поглядом, що кожна наука, у тому числі і правова (а також і наука кримінального права – М. П.) може будуватися на принципах багаточисельних рівнів методології (2-х, 3-х чи 4-х) і включати

¹⁷ Карчевський М. В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки. Луганськ: РВВДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 72–86.

¹⁸ Основания уголовного-правого запрета. Москва: Наука, 1982. С. 189–251.

¹⁹ Сердюк П. П. Теорія кримінальної відповідальності в сучасному кримінальному праві: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2013. С. 4, 10–11.

в себе як загальну, так і приватну (спеціальну) методологію²⁰, як філософський, так і загальнонауковий рівні, а також рівень конкретно-науковий та рівень отримання конкретних знань в цій сфері пізнавальної діяльності²¹. Фактично тим самим підтримуються спроби розробки тією чи іншою наукою *власної методології*, власних методів пізнання і правил встановлення їх змісту в процесі пізнавальної діяльності і перетворення дійсності²². Але тут слід одночасно зазначити, що кожна з юридичних наук на підставі філософських методів пізнання, керуючись ними і конкретизуючи їх, розробляє власні деталізовані методи пізнання (приватно-наукові методи), які опосередковують філософські методи й ураховують у той же час з необхідною повнотою і деталізацією особливості її предмета (об'єкта), що й обумовлює специфічні риси та якості методів і в цілому методології цієї науки.

3. Особливості об'єкта науки кримінального права (в аспекті методології дослідження)²³.

Об'єкт науки кримінального права за своєю структурою має доволі складний характер. До його змісту входять: *по-перше*, невизначена множинність об'єктивно існуючих явищ реальної дійсності у вигляді конкретних та відносно відокремлених актів суспільно небезпечної поведінки (вчинків) людей як деяка сукупність суспільно небезпечних діянь певного виду (типу), що підлягають офіційній оцінці й визнанню їх злочинними і караними; *по-друге*, система (упорядкована сукупність) кримінально-правових норм, установлених державою в законі про кримінальну відповідальність (Кримінальному кодексі), що визначають ці діяння злочинними і передбачають за їх вчинення відповідні покарання та інші заходи кримінально-правового характеру. Як видно, цей системний об'єкт має складну структуру. Перший елемент цієї

²⁰ Андреева Г. М. Социальная психология. Москва: Издат. Моск. ун-та, 1980. С. 54–56.

²¹ Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. Москва, 1973. С. 68–71.

²² Зеленецкий В. С. Общая теория борьбы с преступностью. Т. I. Концептуальные основы. С. 175–177.

²³ Примітка. У цій статті об'єкт науки кримінального права розглядається обмежено, в обсязі необхідному для вирішення питань методології наукових досліджень кримінального права.

структури належить до сфери *суцього (існуючого)* – до сфери фактів соціальної дійсності (актів реальної суспільно небезпечної поведінки – конкретних вчинків людей, їх суспільно небезпечних діянь); *другий* – до сфери належного (у зворотній формі – заборон того, чого не має бути), що набуває відображення і закріплення в нормах кримінального права. За суттю і змістом ці норми є нормами-заборами. Вони не тільки визначають відповідні негативні (суспільно небезпечні) вчинки людей (кримінальна протиправність), як злочини, але й містять заборону їх вчинення, що забезпечено державним примусом у формі покарання, встановленого в санкції кримінально-правової норми. Ця комплексна заборона адресована невизначеному колу осіб і спрямована на утримування їх від скоєння таких вчинків. Безумовно, відмінність між цими елементами об'єкта пізнання, один із яких перебуває в сфері «суцього», а інший – у сфері «належного», що досліджуються наукою кримінального права, не може не впливати і на особливості їх вивчення і, відповідно, на зміст методів цього наукового аналізу.

Дослідження явищ першого елемента структури об'єкта наукового пізнання – суспільно небезпечних вчинків (діянь) людей – здійснюється в декілька етапів. На першому з них вивчення цих об'єктивних явищ пов'язане з використанням методів спостереження, порівняння, узагальнення, систематизації, соціологічного вимірювання, статистичного аналізу та ін., які доволі часто й умовно називають «емпіричними методами». При розгляді цих об'єктів застосовуються також такі прийоми і процедури пізнавальної діяльності, як індукція та дедукція, аналіз та синтез, експеримент, ідеалізація, аналогія тощо. Ці прийоми використовують при логічному узагальненні і систематизації емпіричних даних щодо цих явищ, з'ясуванні їх основних рис і типових форм зовнішнього прояву, їх поширеності, встановленні соціальної значущості (суспільної небезпечності, шкідливості) для людини, громадянина, держави, суспільства. *На другому етапі* наукового дослідження застосовуються загальнонаукові методи пізнання, відповідні закони і категорії діа-

лектики, закони і правила формальної логіки, засоби формалізації, диференціації й інтеграції, абстрагування, моделювання та ін. Зазначені методи (доволі часто їх називають методами «теоретичного дослідження») і пізнавальні процедури у процесі їх конкретизації з урахуванням особливостей предмета науки кримінального права надають можливість розробки *кримінально-правових абстракцій*, які акумулюють у собі у концентрованому вигляді узагальнену об'єктивну, доволі повну і в той же час стислу інформацію (знання) щодо діянь (вчинків), які є суспільно небезпечними і потребують правового регулювання (заборони) в аспекті кримінально-правової боротьби з ними, тобто визначення їх злочинними і караними²⁴. Указані наукові абстракції у процесі законотворення включаються певним чином до змісту кримінально-правових норм (у формі юридичних понять і термінології) і за наявності необхідних умов утворюють їх основу (ядро) – головний (центральний) елемент змісту норм.

Дослідження і розробка другого з елементів структури об'єкта науки кримінального права, тобто системи кримінально-правових норм й інститутів, юридичних конструкцій та інших нормативно-правових утворень, що складають зміст кримінального права і законодавства, здійснюється з використанням усіх раніше вказаних загальнотеоретичних методів і пізнавальних процедур. При цьому, безумовно, широко використовують розроблені загальною теорією права і наукою кримінального права прийоми і засоби техніки кримінального правотворення (законодавчої техніки) – різні види визначення понять (дефініції), відповідні лінгвістичні прийоми, загальнозживані та спеціальні юридичні терміни, типові прийоми формування кримінально-правових норм, юридичних конструкцій та інших нетипових нормативних приписів: презумпцій, фікцій, приміток до статей КК. У цьому випадку завжди має місце поєднання знань, отриманих при дослідженні першого елеме-

²⁴ Маркунцов С. А. Базовые положения теории уголовно-правовых запретов: монография. Москва: Юриспруденция, 2013. С. 8–22.

нта об'єкта (інформації щодо суспільно небезпечних діянь – їх форм і видів) із відповідним обсягом знань у результаті дослідження *другого елемента об'єкта* – системи кримінально-правових норм як правової форми відображення вказаних явищ реальної дійсності. Особливістю такого пізнання є те, що воно має здійснюватися у *двох* взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих напрямках (аспектах). *Перший із них* полягає у порівнянні й установленні відповідності (чи невідповідності) ознак законодавчо визначених суспільно небезпечних діянь як злочинів, сформульованих у тексті диспозицій статей Особливої частини (а також в окремих статтях Загальної частини КК), науковим абстракціям, що розробляються і відображають суттєві й типові ознаки відповідних видів (типів) суспільно небезпечних діянь у їх узагальненому вигляді. При цьому має аналізуватися також і відповідність (пропорційність), покарання, встановленого в санкціях статей КК, характеру і ступеню суспільної небезпечності (тяжкості) діянь, визначених у диспозиціях кримінально-правових норм, оскільки суспільно небезпечні діяння, що визнаються злочинами (описані в диспозиції) і покарання за них (встановлене в санкції), перебувають в органічній єдності і тому мають розглядатися як єдиний системний об'єкт²⁵. Зрозуміло, що у цьому дослідженні важливе (навіть домінуюче) значення має *порівняльний метод* у єдності з *оцінювальним та аксіологічним підходами*. При встановленні в результаті дослідження суттєвої невідповідності цих порівнюваних об'єктів, у аспекті оцінки ступеня суспільної небезпечності діянь і жорсткості покарань мають обґрунтовуватися і формулюватися пропозиції щодо внесення відповідних змін до законодавства. *Другий аспект* дослідження системи кримінально-правових норм як об'єкта наукового аналізу пов'язаний із вивченням їх ефективності й відповідності правозастосовної практики змісту і сутності цих норм. Істотні відхилення цієї практики (аксіоматично – практика є критерієм істини) від ідеї й суті законодавчих за-

²⁵ *Примітка.* Ще в давні роки Ч. Беккарія писав, що має бути «співрозмірність» між злочинами і покараннями. Див. Беккарія Чезаре «О преступлениях и наказаниях»: пер. с итал. Киев: Ин Юре, 2014. С. 92–97.

борон і приписів, закріплених у кримінально-правових нормах, мають усуватися у встановленому Законом порядку. У випадках неефективності кримінально-правових норм (особливо за наявності так званих «мертвих норм», що не використовуються, а також «зайвої» чи надмірної криміналізація або пеналізації) як і їх недостатності виникає потреба у внесенні відповідних змін до чинного кримінального законодавства у порядку *de lege ferenda*.

4. Методи наукового пізнання в системі методології кримінального права. Завершуючи загальну характеристику методології науки кримінального права, відзначимо, що реальний прояв її основних і суттєвих рис та особливостей виражається перш за все у відповідних загальнонаукових методах: діалектичному, системному, формально-логічному, соціологічному, порівняльно-правовому, історично-правовому методах та ін. Причому кожний із цих методів (окремо взятий) не вирішує й об'єктивно не може вирішувати всіх завдань, що стоять перед методологією наукового дослідження. Він дає можливість вирішувати більшою чи меншою мірою лише ті чи інші проблеми, виходячи з особливостей цього методу та предмета дослідження. Але у своїй сукупності і при взаємодії ці методи створюють доволі повну і всебічну (всеохоплюючу) систему наукового підґрунтя, яка може бути визнана такою, що в цілому забезпечена належними науковими методологічними засадами.

4.1. Діалектичний метод. Розробляючи методологію наукових досліджень проблем кримінального права, вважаємо за необхідне розпочинати його насамперед із аналізу застосування *діалектичного методу пізнання*, який доволі часто і обґрунтовано називають філософським або загальним методом. Діалектичний метод – це універсальний метод дослідження соціально-правових явищ. Його застосування надає можливість аналізувати злочин і покарання в їх зв'язку і взаємозалежності з іншими соціальними і правовими явищами. Цей метод завжди пов'язаний із використанням категорій діалектики, зокрема такими, як причина і наслідок, необхідність і випадковість,

можливість і дійсність, сутність і явище, зміст і форма тощо²⁶. Діалектичний метод відкриває широкі можливості для використання доволі ефективних пізнавальних процедур: сходження від абстрактного до конкретного і від конкретного до абстрактного, аналізу і синтезу, узагальнень і абстрагування, аналогій, індукції та дедукції²⁷ та ін. Цей метод перебуває у підґрунті інших методів пізнання, тісно пов'язаний з ними. Особливе місце у ньому займає така пізнавальна процедура, як *сходження мислення від конкретного до абстрактного з подальшим переходом від абстрактного до конкретного*²⁸. Цей підхід лежить в основі аналізу головним чином першого елемента структури об'єкта кримінально-правового дослідження – суспільно небезпечних діянь, що визнаються злочинними і караними. Таке дослідження може здійснюватися у декілька етапів. *На першому* з них аналізуються в основному одиничні об'єкти: окремі (конкретні) види (типи) злочинних діянь, наприклад, крадіжка, шахрайство, вимагання, зґвалтування та ін. При цьому слід мати на увазі, що поняття цих злочинів ми лише умовно відносимо до категорії «одиничний об'єкт дослідження». Фактично вони належать до деякої невизначеної множинності суспільно небезпечних діянь (конкретних актів суспільно небезпечної поведінки, що відносять до одного і того ж виду (типу чи класу). У реальній дійсності кожне з цих суспільно небезпечних діянь, що належать до того або іншого виду (типу) злочинів, передбачених відповідною статтею Особливої частини КК, має невелику кількість індивідуальних (особливих та специфічних) ознак, які, проте, з позиції кримінального права далеко не в усіх випадках є релевантними і тому не завжди враховуються законодавцем. У процесі

²⁶ Кедров Б. М. Единство диалектики, логики и теории познания. Москва: Госполитиздат, 1963. 295 с.; Копнин П. В. Диалектика, логика, наука: Москва: Наука, 1973. 464 с.

²⁷ Панов Н. И., Гуторова Н. А. О методологии научного исследования проблем Особенной части Уголовного права. *Правоведение. Известия высших учебных заведений*. СПб.: Изд-во С. Петерб. гос. ун-та, 2010. № 1. С. 87–97.

²⁸ Денисов Ю. А., Спиридонов Л. П. Абстрактное и конкретное в советском правоведении. Москва: Наука, 1987. С. 78–83; Казимирчук В. П. Право и методы его изучения. Москва: Юрид. лит., 1965. С. 69–78; Керимов В. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). Москва: Аванта+, 2001. С. 127–157; Сырых В. М. Логические основания общей теории права. Т. 1. Элементный состав. Москва: Юрид. Дом «Юстицинформ.», 2000. С. 436–452; 467–483.

вивчення конкретних діянь дослідник шляхом аналізу, синтезу, узагальнення й абстрагування від окремих, часткових і несуттєвих ознак таких діянь має виявити загальні (узагальнені), типові й найбільш суттєві в кримінально-правовому аспекті ознаки, що мають риси істотної схожості (однаковості), властиві в цілому повному виду (типу, класу) діянь, які характеризуються постійною (як закономірність) повторюваністю («алгоритм ознак») у кожному конкретному випадку (тобто існують завжди) і при цьому відображають сутність і соціальну значущість діянь цього виду (типу) – їх суспільну небезпечність. Указані наукові дослідження мають здійснюватися шляхом накопичення і вивчення як емпіричних, так і теоретичних знань (даних), їх аналізу й синтезу і бути пов'язаними з широким використанням розробленого юридичною наукою теоретичного інструментарію пізнання кримінально-правових явищ, зокрема, категорій і понять кримінального права: «кримінальний закон», «кримінальна відповідальність», «поняття злочину», «склад злочину»; елементів останнього (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона, суб'єкт злочину) та його ознак, техніки кримінального законотворення, теорій криміналізації та пеналізації суспільно небезпечних діянь тощо.

Запропонований аналіз зазвичай має починатися з дослідження *об'єкта посягання* (загального, родового (у певних випадках – видового) та безпосереднього), що дає змогу з'ясувати соціальну сутність діянь відповідного виду (типу) – їх суспільну небезпечність – і на цій підставі вирішувати питання щодо можливості та необхідності криміналізації певного діяння. Об'єкт злочину як система суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом від злочинних посягань, виконує фундаментальну функцію у визначенні всієї сукупності об'єктивних і суб'єктивних ознак діянь (відповідного виду, типу), що на нього посягають²⁹. Подальший аналіз пов'язаний із розглядом предмета злочину (за його наявності – у «предметних злочинах»), виділенням

²⁹ Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков: Вища шк., 1988. С. 6–21.

і вивченням його загальних (універсальних) і особливих (спеціальних, обумовлених об'єктом) ознак, дослідженням ознак об'єктивної й суб'єктивної сторін, суб'єкта злочину й ознак, що обтяжують (чи пом'якшують) відповідальність, – кваліфікуючих ознак, властивих відповідному суспільно небезпечному діянню, що визнається злочином.

Такий підхід до проведення наукового дослідження, спрямованого в кінцевому підсумку на встановлення наявності всіх істотних, узагальнених і типових об'єктивних та суб'єктивних ознак, властивих певному виду (типу, класу) суспільно небезпечних діянь, тобто певним актам поведінки особи (її вчинків). При цьому ці ознаки мають: а) відображати в узагальненому вигляді сутність названих діянь; б) бути необхідними і достатніми для визначення цих діянь як злочинів; в) підкреслювати їх найбільш індивідуальні й специфічні риси, що відрізняють їх від інших діянь (у тому числі від суміжних злочинних діянь і від діянь незлочинних); г) відбивати соціальну значущість цих діянь, тобто їх підвищену (у порівнянні з іншими правопорушеннями) суспільну небезпечність³⁰. Рішення указаних завдань на підставі застосування різних прийомів і процедур пізнавальної діяльності і головним чином формалізації й абстрагування надає можливість створити *модель акту суспільно-небезпечної поведінки особи (діяння у формі дії чи бездіяльності) узагальненого характеру* (абстракцію) як вид (тип, клас) певного злочину з притаманними йому суттєвими ознаками. Такий підхід перебуває у підґрунті розробки *абстракцій нижчого рівня і формування видових понять, які завжди фіксують і відбивають певний вид (тип, клас) суспільно небезпечних діянь*³¹. Ці абстракції виступають логіко-гносеологічною основою формування кримінально-правових норм та набувають фіксування у словесній формі й відображення у текстах закону – в диспозиціях відповідних статей Особливої частини КК (наприклад, крадіжка – ст. 185; шахрайство – ст. 190; вимагання –

³⁰ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва: Юрист, 1972. С. 111–115.

³¹ Козловський А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес. *Право України*. 2000. № 2. С. 48.

ст. 189 КК та ін.), де закріплюються відповідні поняття злочинів і ознаки їх складів. Саме *видові поняття* (як абстракції нижчого рівня) утворюють зміст кримінально-правових норм Особливої частини – основного масиву нормативно-правових утворень чинного права, що виконують основні функції кримінального права як самостійної галузі: охоронну, регулятивну, виховну, превентивну та ін. Проте, досліджуючи і виробляючи таким чином указані абстракції нижчого рівня, слід урахувувати, що логіко-юридичні поняття, які їх відображають, нестатичні неабсолютні («застиглі») і незмінні. Вони мають відбивати реальну соціально-правову (у тому числі кримінально-правову) дійсність в її діалектичній суперечливості та розвитку, внаслідок чого самі ці поняття, що закріплюються у кримінально-правових нормах, мають розглядатися в стані розвитку і змінюваності у бік оптимального й адекватного (більш-менш точного) відображення ними соціально-правової дійсності³².

Більш складним є процес дослідження проблем на рівні окремої групи злочинів, які посягають на один і той же родовий (видовий) об'єкт і що передбачені в нормах певної глави (розділу) Особливої частини КК. Розробляючи систему абстракцій нижчого рівня (видові поняття), дослідники стикаються з проблемою наявності окрім індивідуальних (особливих) ознак, притаманних кожному з цих видів (типів) злочинів, також і ознак загальних, властивих їм усім (певній групі злочинів). Тут завжди має місце діалектичний процес, при якому вище (загальне) виникає із нижчого (конкретного), а нижче переходить у вище. У процесі абстрагування від індивідуальних (особливих) ознак, *абстракцій нижчого рівня* і встановлення при цьому ознак більш узагальненого порядку, властивих цим абстракціям (видовим поняттям), виникають логіко-гносеологічні й юридичні підстави для розробки *абстракцій більш високого рівня – родових наукових понять окремих груп злочинів*. При цьому слід керуватися правилом, згідно з яким будь-яке поняття (тим більше родове) є результатом узагальнення й виокремлення властивостей предметів

³² Алексеев С. С. Философия права. Москва: НОРМА, 1999. С. 25.

або явищ того або іншого класу за найбільш суттєвими й узагальненими ознаками³³ (абстракція ототожнення)³⁴. За своїм обсягом воно охоплює усі злочини (чи їх окрему групу), кримінальна відповідальність за які передбачена у статтях того чи іншого розділу КК.

Первинною і тому фундаментальною основою формування і розробки цих абстракцій (і відповідних їм понять) виступає *родовий об'єкт цих злочинів*. Він не тільки лежить в основі (більшою чи меншою мірою) визначення певного кола суспільно небезпечних діянь, що посягають на нього й утворюють зміст і обсяг подібних абстракцій³⁵, але й виступає важливою детермінантою найбільш суттєвих ознак цих діянь. Одночасно потребують глибокого вивчення й інші елементи складу злочину: об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона, суб'єкт злочину, система об'єктивних і суб'єктивних ознак в їх родових (узагальнених для всієї групи злочинів) рисах і властивостях, що утворюють зміст цього родового поняття. Розроблене таким чином *родове поняття відповідної групи злочинів* складає *наукову абстракцію середнього рівня*. Вона займає, як уявляється, проміжне місце між науковими абстракціями нижчого рівня (видовими поняттями конкретних видів [типів] злочинів) й відповідними їм складами злочинів та *абстракціями вищого рівня* – загальним поняттям «злочин», а також і загальним поняттям складу злочину, що фактично виступають фундаментальними категоріями кримінального права і визначаються тією чи іншою мірою в законі (ч. 1 ст. 2, ч. 1 ст. 11 КК) та мають при цьому в теорії кримінального права надзвичайно важливе методологічне значення, оскільки виконують пізнавальну та орієнтовну функції³⁶.

Безсумнівно, розробка наукових абстракцій *середньої ланки* – *родових понять злочинів певної групи*, з одного боку, ґрунтується на *синтезі типових*

³³ Войшивилло Е. К. Понятие. Москва: Изд-во МГУ, 1967. С. 133–161.

³⁴ Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. Москва: Наука, 1970. С. 14.

³⁵ Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія. Харків: Право, 2016. С. 157–174.

³⁶ Дурманов Н. Д. Понятие преступления. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. 315 с.; Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1969. 232 с.; Брагинин Я. М. Уголовная ответственность и её основание в советском уголовном праве. Москва: Юрид. лит., 1963. 275 с.

ознак понять окремих видів злочинів (абстракцій нижчого рівня), із другого, – здійснюється в межах розроблених наукою кримінального права абстракцій вищого рівня – загального поняття злочину, закріпленого в ст. 11 КК, та загального поняття складу злочину, якими оперують у теорії кримінального права. Ці абстракції, як і поняття (категорії), що їх відображають, перебувають між собою у співвідношенні не лише *координації*, за якої ознаки цих абстракцій (і відповідних понять) узгоджуються і не суперечать один одному, але й *субординації*, тобто підлеглих і відповідності абстракцій нижчого рівня абстракціям вищого рівня. У цьому по суті і проявляється методологічне значення наукових абстракцій (понять, категорій) і відповідних їм нормативно-правових утворень (правових норм та інститутів) різного рівня абстрагування. Необхідність вироблення таких родових понять в науці кримінального права базується на безперечно зваженому і переконливому філософському постулаті, згідно з яким той, хто береться за часткові питання без попереднього вирішення загальних, неминує буде на кожному кроці, не усвідомлюючи того для себе, натикатися на ці невирішені загальні питання. Саме на цій методологічній основі шляхом розробки наукових абстракцій на рівні *родових понять* окремих груп злочинів здійснювалися вельми ефективні дослідження проблем кримінальної відповідальності, наприклад, за злочини проти власності³⁷, докільля³⁸, безпеки виробництва³⁹, громадської безпеки⁴⁰, злочини у сфері господарської діяльності⁴¹ та ін. Ці поняття є *доктринальними*, виконують важливу методологічну функцію, дозволяють глибше і повніше пізнати найбільш суттєві риси і властивості кожного зі злочинів, що охоплю-

³⁷ Матышевский П. С. Ответственность за преступления против социалистической собственности. Киев: Вища шк. 1983. 176 с.

³⁸ Гавриш С. Б. Основные вопросы за преступление против природной среды (проблемы теории и развитие уголовного законодательства Украины): дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1994. 42 с.

³⁹ Борисов В. И. Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1993. С. 43.

⁴⁰ Тихий В. П. Проблемы уголовно-правовой охраны общественной безопасности. Понятие и система преступлений, совершенствование законодательства: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1987. 28 с.

⁴¹ Таций В. Я. Проблемы ответственности за хозяйственные преступления: объект и система: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Киев, 1984. 27 с.

ються вказаними поняттями, з'ясувати особливості правових норм, в яких визначаються вказані злочини в законі. Вони виступають *науковими абстракціями*, що виконують важливу методологічну функцію як засоби (теоретичного інструментарію) поглибленої розробки видових понять, і, таким чином, подальшого наукового пізнання у сфері кримінального права.

Однак при цьому слід ураховувати, що «родові поняття» науки кримінального права (абстракції середнього рівня) формулюються на доволі високому рівні абстрагування, вони охоплюють групу явищ реальної дійсності, що мають ознаки як схожості, так і відмінності. Тому їх використання безпосередньо у *тексті закону* для забезпечення *правового регулювання кримінальної відповідальності не може бути визнано ефективним*, а отже й доцільним, оскільки норми такого закону у результаті занадто високого рівня абстрагування (узагальнення) втрачають точність, чіткість формулювань у них ознак складів злочинів. Внаслідок цього вони перетворюються у доволі аморфні нормативно-правові утворення. Ці норми не завжди можуть бути зрозумілими громадянам, яким такий закон адресований і які мають його розуміти, усвідомлювати і, отже, зобов'язані не порушувати заборон і приписів, що в ньому містяться. Указані норми об'єктивно містять у собі можливість помилок при застосуванні закону, ураження прав і свобод людини і громадянина, і, як наслідок, порушення принципу законності у кримінальному судочинстві. З наведених підстав не може бути прийнятною у законотворенні концепція «генералізації складів злочинів» і формулювання відповідних кримінально-правових норм⁴² у кримінальному законодавстві. Так, у свій час, пропонувалося по суті об'єднання складів злочинів проти власності: «крадіжки», «шахрайства», «привласнення», «розтрати», «заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовим становищем» в єдиний «генералізований» склад злочину під назвою «розкрадання» і встановлення за нього (з урахуванням

⁴² *Примітка.* Концепція «генералізація складів злочинів» була розглянута в кримінально-правовій літературі Т. Г. Ткешелиадзе, який доводив її неприйнятність у законотворенні та у кримінально-правовому регулюванні (Ткешелиадзе Т. Г. Судебная практика и уголовный закон. Тбилиси: Мецниереда, 1975. С. 11–14).

розмірів викраденого) кваліфікуючих обставин кримінальної відповідальності в одній нормі КК⁴³. Відомо, що ці пропозиції якими обґрунтовано не були підтримані у подальшому законотворенні у сфері кримінального права, оскільки вони суперечать основоположним методологічним підходам формування кримінально-правових понять і відповідних норм, а також фундаментальному принципу диференціації кримінальної відповідальності. На цей час кримінальна відповідальність за конкретні злочини обґрунтовано визначається в нормах розділу VI Особливої частини Кримінального кодексу шляхом застосування *видових, а не родових понять*, і формулювання в законі *видових (точних) складів злочинів*: «крадіжка», «розбій», «шахрайство» та ін.

Виключення становить лише закріплення в КК родового поняття злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів) – у ст. 401 КК. У цій статті КК надано формулювання поняття і визначені суттєві ознаки всіх злочинів проти порядку несення військової служби. Воно є загальним і обов'язковим для всіх норм передбачених розділом XIX Особливої частини КК. Але ця стаття КК, маючи надзвичайно важливе значення для визнання найбільш суттєвих родових ознак, притаманних усім військовим злочинам, у той же час безпосередньо не виконує регулювання кримінальної відповідальності за конкретні військові злочини.

Наступний етап дослідження полягає у сходженні (піднятті) *від абстрактного до конкретного, тобто від абстрактних понять до конкретних явищ правової реальності (зворотний шлях)*. Таке сходження при дослідженні конкретних видів злочинів здійснюється поетапно, окремими східцями. Від виробленого теорією кримінального права *загального поняття злочину та складу злочину* (абстракцій вищого рівня) необхідно піднятися до утвореного в процесі наукового пізнання родового поняття злочинів певної групи (абстракції середнього рівня), а через нього – до поняття окремого виду (типу) злочину (абстрак-

⁴³ Пинаев А. П. Ответственность за хищения государственного и общественного имущества путем мошенничества: дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1969. 18 с.; Пинаев А. П. Уголовно-правовая борьба с хищениями: монография. Харьков: Вища шк., 1975. 191 с.

ції нижчого рівня, закріпленої у відповідній статті Особливої частини КК). Лише таке послідовне сходження від загальної абстракції через абстракцію середнього рівня до абстракцій нижчого рівня дозволить зрозуміти конкретні правові явища – конкретний вид (тип, варіант) суспільно небезпечної поведінки особи (діяння), тобто конкретний злочин. Процес такої пізнавальної діяльності – сходження від абстрактного до конкретного – надає можливість глибоко і всебічно розглянути конкретні злочини як одиничні явища узагальненого характеру, встановити їх суттєві й узагальнені об'єктивні й суб'єктивні ознаки, виявити соціальну сутність указаних діянь, їх суспільну небезпечність. Одночасно з цим з'являється можливість уточнення і конкретизації безпосередньо кримінально-правової норми, викладеної в диспозиції статті Особливої частини КК, з позиції зору оптимальності її формулювання, точності відображення в ній ознак суспільно небезпечного діяння, що визнається злочином, відповідності встановленого в санкції покарання, тяжкості злочину – ступеня його суспільної небезпечності. При цьому, зрозуміло, можуть бути сформульовані пропозиції щодо вдосконалення як кримінального законодавства, так і практики його застосування.

Відзначимо також, що діалектичний метод – *сходження від конкретного до абстрактного і знов до конкретного* – становить підґрунтя дослідження і другого елемента у структурі об'єкта кримінально-правового аналізу – системи норм кримінального права. Ці норми складають упорядковану сукупність, підставою систематизації яких визнається родовий об'єкт злочинів - група однорідних, тісно пов'язаних між собою відносин, що охоплюються єдиним комплексом кримінально-правових норм. Одночасно ці норми, навіть ті, що передбачені в одному і тому ж розділі Особливої частини КК, мають суттєво відмінні об'єктивні й суб'єктивні риси, основу яких становлять відмінності між суспільно небезпечними діяннями (злочинними посяганнями) передбаченими указаними нормами, що і виступає підставою для «індивідуалізації» указаних норм при їх формулюванні і закріпленні у відповідних та відокремлених статтях КК.

У той же час всі норми Особливої частини кримінального права, що утворюють зміст статей Особливої частини КК, мають притаманні їм риси схожості (збігу), що їх об'єднують. Вони надають можливість на основі аналізу цих норм шляхом сходження від конкретного до абстрактного сформулювати нормативно-правові приписи більш *узагальненого характеру*, які становлять зміст багатьох нормативно-правових приписів Загальної частини кримінального права і, відповідно, певних статей Загальної частини КК. Ці приписи мають збалансований і узагальнений характер і співвідносяться з нормами Особливої частини КК (стосовно злочинів і покарання за них) як загальне й особливе. Шляхом сходження від абстрактного до конкретного уточнюється абстрактне (загальне) та встановлюється відповідність конкретного (норм Особливої частини КК) абстрактному нормативно-правовим приписам Загальної частини КК. Виявлення невідповідності у цьому співвідношенні свідчатиме про наявність протиріч в КК, які необхідно усунути, оскільки КК має становити структуру, логічно узгоджену систему.

Діалектичний метод дослідження у філософії права визнається як такий, що надає можливість показати конкретні правові явища та процеси об'єктивно, у всій їх повноті, єдності й динамічному розвитку. При такому складному пізнавальному процесі сходження від абстрактного до конкретного і навпаки вирішальна роль належить законам і категоріям діалектики, що виступають вузловими пунктами, моментами, східцями у процесі пізнання правової дійсності. Слід підкреслити при цьому, що рух мислення від абстрактного до конкретного й навпаки виявляє як спільність відповідних правових явищ і процесів у їх єдності, так і своєрідність (особливість) кожного з них. Це, у свою чергу, породжує певні протиріччя між абстрактним і конкретним. Але відомо, що тільки суперечлива єдність останніх, їх взаємодія і постійні переходи одного в інше забезпечують реалізацію потенцій абстрактного в пізнанні конкретного⁴⁴.

⁴⁴ Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). С. 146–150.

4.2 Системний метод. З викладеного випливає, що при дослідженні проблем кримінального права використання діалектичного методу пізнання із застосуванням відповідних та необхідних пізнавальних процедур є, безумовно, плідним й ефективним. Однак його необхідно застосовувати в єдності (комплексі) з іншими методами, що входять до цілісної системи методології наукового дослідження. Вважаємо, що вказаний метод слід використовувати в єдності й у сполученні насамперед із *системним методом (методом системно-структурного аналізу)*, що обумовлює всебічний розгляд складних цілісних об'єктів (систем), частини (елементи) яких утворюють підсистеми цілісних систем⁴⁵. Системний підхід до вивчення вказаних складних об'єктів (систем) дозволяє з'ясувати внутрішній механізм не лише взаємодії окремих його компонентів, але і взаємодію цього об'єкта з іншими об'єктами на різних рівнях. Застосування зазначеного методу пізнання дає можливість установити взаємозв'язок і взаємозумовленість елементів змістовної частини кримінального права і кримінального законодавства, злочинів, передбачених статтями Особливої частини КК і відповідної системи кримінально-правових норм, їх співвідношення з понятійним апаратом цієї галузі права в цілому.

У кожній галузі права (у тому числі й кримінального) системою найнижчого рівня, його первинною системоутворюючою «клітиною» виступає *норма права*. Тому, застосовуючи системний підхід при дослідженні вказаного об'єкта, передусім необхідно визначити *зміст, структуру й елементи правової норми*, що встановлює кримінальну відповідальність за *злочин певного виду*. Така норма є сукупністю взаємопов'язаних структурних елементів (компонентів), що в цілому утворюють структурно впорядковану цілісну єдність елементів цього об'єкта, якому властиві порівняна самостійність, стій-

⁴⁵ Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Москва: Наука, 1978. С. 3–18; Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. Москва: Наука, 1973. С. 3–21; Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ. *Право України*. 2000. № 3. С. 41–44; Козловський А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес. С. 49–51; Кондратьєв Р., Гернего О. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин. *Право України*. 2000. № 2. С. 43–45.

кість і відносна автономність функціонування. Структурні елементи норми кримінального права – *гіпотеза, диспозиція й санкція* – є взаємозалежними, а тому мають бути між собою узгодженими і логічно утворювати при цьому кримінально-правову норму як єдиний цілісний системний об'єкт, якісна і кількісна характеристика якого не може бути зведена до характеристики лише його окремих структурних компонентів (наприклад, диспозиції чи санкції). У рамках правової норми не виключена можливість внесення відповідних змін у ті чи інші її елементи. Однак ця система може руйнуватися чи її функціонування може значно погіршуватися, якщо ці зміни будуть настільки суттєвими, що призведуть до принципової невідповідності зміненого компонента правової норми іншим її компонентам або нормі права й її функціонування як цілого. За таких умов необґрунтовано змінена правова норма чи її елементи втрачають свою ефективність, що викликає необхідність її зміни або створення іншої, нової норми. Цей методологічний підхід слід враховувати і при можливих внесеннях за результатами наукових досліджень змін і доповнень до кримінального законодавства.

Наступним рівнем системно-структурного аналізу кримінального права є *правовий інститут*, тобто об'єктивно існуюча у рамках галузі права відносно відокремлена група кримінально-правових норм чи приписів нормативно-правового характеру, що регулюють однорідні й тісно пов'язані між собою суспільні відносини, які мають риси тотожності чи істотної схожості між собою й одночасно суттєво відрізняються від суміжних відносин і через це набувають певну самостійність, стійкість і визначеність функціонування⁴⁶. У процесі наукового дослідження застосовуючи метод системно-структурного аналізу слід вивчити внутрішню структуру відповідного інституту кримінального права, взаємозв'язок, взаємозумовленість і несуперечність кримінально-правових норм, що входять до його складу й утворюють його зміст.

⁴⁶ Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). С. 268.

При формуванні кримінально-правового інституту слід урахувати, що його норми як елементи системного об'єкта (цілого) й мають перебувати у відносинах логічної узгодженості, несуперечливості й доповнювати одна одну у правовому регулюванні. Із цього правила безперечно випливає, що слід уникати включення до складу певного інституту кримінально-правових норм, що суперечать його правовій природі, сутності й змісту тих відносин, регулювання яких здійснюється нормами цього інституту і тому не сприймаються системою (інститутом) як цілим, оскільки суперечать змісту і суті останнього. У зв'язку з цим навряд чи можна погодитися, наприклад, із віднесенням до інституту звільнення від кримінальної відповідальності дій особи, що добровільно відмовилась від доведення незакінченого злочину до кінця на стадії готування або замаху на злочин⁴⁷. Відомо, що інститут звільнення особи від кримінальної відповідальності (ст. 44 КК) базується на принциповій основі, згідно з якою особа, яка може бути звільнена від такої відповідальності, визнається судом винною у вчиненні суспільно небезпечного діяння, тобто за наявності у вчиненому складу злочину передбаченого відповідною статтею КК. Така ж вимога має місце і при незакінченому злочині, який не доведено до кінця з причин, що не залежали *від волі винної особи* (ст. 14, ст. 15 КК). В останньому випадку – при добровільній відмові – готування до злочину або замах на злочин не доведені до кінця за волею особи, яка усвідомлювала можливість доведення цих дій до кінця. У таких випадках, згідно з ч. 2 ст. 17 КК, *особа не підлягає* кримінальній відповідальності, оскільки вчинені нею діяння не містять складу злочину (незакінченого складу злочину), від доведення до кінця якого *вона добровільно відмовилась*. Отже, віднесення добровільної відмови від доведення незакінченого злочину до кінця (при готуванні до злочину і замаху на злочин) до інституту звільнення від кримінальної відповідальності не має підстав.

⁴⁷ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ: Атіка, 2004. С. 87–126.

Із наведених підстав уявляється необґрунтованим і підхід, згідно з яким до одного і того ж інституту відносять (чи пропонують відносити) норми чи положення, що фактично належать до *різних правових інститутів* та регулюють різні за характером і суттю суспільні відносини. Так, не можуть не викликати заперечень пропозиції (у тому числі з удосконалення у порядку *de lege ferenda* чинного КК) щодо віднесення до неосудності (як однієї з її причин) непереборного фізичного впливу і виконання наказу або розпорядження, які за чинним КК належать до інституту обставин, що виключають злочинність діяння (статті 40, 41 КК), а також таких обставин, як непереборна сила, рефлексі⁴⁸, що змістовно визначають (за правилом «від противного») вольовий аспект (вольовий зміст) суспільно небезпечного діяння, яке визнається злочинним і караним. Як вбачається, відповідно до цієї позиції неосудною може визнаватись і психічно здорова людина, що вчинила суспільно небезпечне діяння за умов непереборної сили, фізичного впливу, виконання наказу та ін. Таким чином здійснюється спроба безпідставно розширити межі неосудності, а також і її правових наслідків, внаслідок чого фактично «розвивається» зазначений самостійний, оптимально сформований інститут Загальної частини кримінального права, який було доволі ґрунтовно розроблено у фундаментальних працях багатьох науковців-криміналістів і має притаманні йому достатньо повно і точно визначені у законі (ст. 19 КК) межі і конститутивні ознаки (критерії) – медичні (біологічні) та юридичні (психологічні). Подібне механічне змішування норм і правових положень, що належать різним, навіть суттєво відмінним інститутам кримінального права й об'єднання їх елементів у цьому інституті суперечить ідеї системності як принципу кримінального права і відповідного методу його дослідження та здатне привести до хаотичного та безсистемного викладення і групування кримінально-

⁴⁸ Бурдін В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження). Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2010. С. 415–435, 435–464, 479–516; Бурдін В. М. Осудність та неосудність у кримінальному праві України: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2011. С. 5–6, 18–23.

правових норм у законі, що в кінцевому підсумку означатиме суттєве погіршення якості чинного Кримінального кодексу.

Системний підхід, на нашу думку, надає можливість побудувати логічно витриману цілісну й відносно завершену систему правових норм як елементів цілісного об'єкта, що змістовно належать до того чи іншого інституту кримінального права. У свою чергу, оптимальна структура інститутів кримінального права є свідченням якості й досконалості побудови цієї галузі права як системи. Проте слід завжди мати на увазі, що формування інституту права – надто складний пізнавальний і правотворчий процес, який не може бути здійснений і завершений швидко (одночасно чи миттєво), оскільки через призму правових норм він стикається з доволі суперечливою соціальною реальністю, яка потребує правового регулювання. Остання постійно розвивається, конкретизується і змінюється, а разом із нею має розвиватися й відповідно змінюватися і цей інститут (та його норми) або навіть створюватися новий інститут шляхом *диференціації* (наприклад, шляхом ділення, («біфуркації») одного інституту на два або відокремлення групи норм у самостійний інститут) чи шляхом *інтеграції*, тобто об'єднання (злиття) двох чи декількох інститутів в один. Так, у свій час мало місце обґрунтоване об'єднання інститутів кримінальної відповідальності за злочини проти соціалістичної власності і злочини проти особистої власності за КК України 1960 р. в один інститут – інститут кримінальної відповідальності за злочини проти власності в КК України 2001 р. У зв'язку з викладеним, відзначимо, що в доктрині кримінального права пропозиції щодо необхідності створення нових інститутів Особливої частини шляхом *виокремлення групи норм* із інших інститутів були зроблені саме на основі наукових досліджень із застосуванням, зокрема, методу системно-структурного аналізу (шляхом виділення окремих норм і об'єднання їх в окремий інститут або інститути такими вченими, як

І. М. Даньшин і С. С. Яценко (щодо злочинів проти громадського порядку)⁴⁹;
В. Я. Тацій і С. Б. Гавриш (стосовно інституту злочинів проти довкілля)⁵⁰;
В. П. Тихий (щодо інституту злочинів проти громадської безпеки)⁵¹;
В. І. Борисов (стосовно інституту злочинів проти безпеки виробництва)⁵².
Згодом ці пропозиції, які мали доволі серйозну наукову обґрунтованість, увійшли як новели до змісту КК України 2001 р. На цей час слушними є пропозиції щодо створення нового інституту Особливої частини кримінального права «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх» шляхом виокремлення групи норм із інших інститутів за основним критерієм – єдність і цілісність однієї і тієї ж групи суспільних відносин, на які посягають вказані злочини: інтереси функціонування сім'ї та виховання неповнолітніх. Підставою для цього також є наявність суттєвої схожості об'єктивних і суб'єктивних ознак вказаних злочинів, перелічених у відповідних кримінально-правових нормах⁵³. Дотримання системного підходу у кримінальному праві обумовлює і необхідність вивчення цілісних системних утворень – норм та інститутів Особливої частини – у взаємодії з іншими елементами кримінального права як системи насамперед із інститутами Загальної частини, такими як: закон про кримінальну відповідальність і його чинність у просторі й у часі, злочин, його види та стадії, особа, яка підлягає кримінальній відповідальності, вина та її форми, незакінчений злочин, співучасть у злочині та ін. Інститут Особливої частини, як відзначалось, є складним системним утворенням, оскільки об'єднує певну

⁴⁹ Даньшин І. Н. Уголовно-правовая охрана общественного порядка. Москва: Юрид. лит., 1973. 200 с.; Яценко С. С. Уголовно-правовая охрана общественного порядка: сравнительно-правовое исследование: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Киев, 1988. 46 с.

⁵⁰ Тацій В. Я. Проблемы ответственности за хозяйственные преступления: объект и система: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Василий Яковлевич Тацій; Харьк. юрид. ин-т им. Ф. Э. Дзержинского. Харьков, 1984. 423 с.

⁵¹ Тихий В. П. Проблемы уголовно-правовой охраны общественной безопасности (понятие и система преступлений, совершенствование законодательства): дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1987. 400 с.

⁵² Борисов В. И. Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины: дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1992. 399 с.

⁵³ Гальцова В. В. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) та незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння): аналіз складів злочинів. автореф. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 20 с.; Гальцова В. В., Панов М. І. Проблеми вдосконалення кримінально-правової охорони сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 9. С. 106–112.

кількість структурних елементів – окремих норм права, кожна з яких також є відносно самостійною системою. Тому системне дослідження кримінально-правових норм, передбачених тим або іншим розділом Особливої частини КК, обумовлює необхідність його здійснення з урахуванням об'єктивних внутрішніх зв'язків норм відповідних інститутів Особливої частини з нормами Загальної частини КК. Це підкреслює високий рівень якості Кримінального кодексу України й виступає важливим показником системності кримінального права.

Застосування системного методу дослідження з урахуванням предмета правового регулювання кримінального права надає можливість з'ясувати обсяг і зміст категорії «кримінальне право». Відомо, що предметом правового регулювання кримінального права як галузі права є суспільні відносини, що виникають і функціонують у зв'язку із вчиненням особою злочину і застосуванням до неї покарання чи інших заходів кримінально-правового характеру. Саме цей предмет визначає сутність і зміст кримінального права, його норм та інститутів і дає підстави визнавати (ідентифікувати) цю галузь як самостійну та відносно відокремлену від інших галузей права. У цьому зв'язку надзвичайно важливим та фундаментальним є законодавче положення загального і відправного характеру, сформульоване у ч. 4 ст. 3 КК України: *«Злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом»*. Це означає, що кримінально-правові норми, які встановлюють кримінально-правові заборони і приписи та передбачають за їх порушення кримінальну відповідальність у формі покарання та інших заходів кримінально-правового характеру, можуть бути закріплені (мати своїм джерелом) лише у Кримінальному кодексі. У зв'язку з викладеним не можна погодитися з висловлюваним останнім часом поглядом, згідно з яким норми кримінального права заборон щодо вчинення суспільно-небезпечних діянь, визнаних злочинами, не містять, а визначають виключно кримінально-правові наслідки його вчинення, а також, що заборона на вчинення злочинів або прямо встановлюється нормами

іншої галузевої належності (не кримінально-правової – М. П.), або логічно впливає з їх змісту⁵⁴. Перш за все таке твердження суперечить фундаментальним і принципним положенням чинного кримінального законодавства (ч. 2 ст. 1, ч. 2 ст. 2, ч. 3 ст. 3, ч. 1 ст. 11 КК та ін.) і по суті веде до відмови від важливого принципу кримінального права щодо заборони застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією (ч. 4 ст. 3 КК). По-друге, автор штучно розриває кримінально-правову норму на дві складові, відносячи заборону на вчинення злочину до норми іншої галузевої належності, а кримінально-правові наслідки його вчинення до норм кримінального права. Безумовно, ця штучна і надумана позиція суперечить принципу системності кримінального права. По-третє, автор не ураховує визначального впливу на зміст галузі права, його норм й інститутів предмета правового регулювання, що вступає у протиріччя з основними методологічними засадами правознавства.

Отже, метод системно-структурного аналізу відіграє важливу роль у системі методології наукового дослідження проблем як Загальної, так і Особливої частин кримінального права. Ми приєднуємось до позиції вчених, що визначають системно-структурний аналіз (підхід) не як загальну або окрему (самостійну) стратегію дослідження, а як один із моментів (методів) методології пізнання. Одночасно підкреслюємо, що сама по собі системність у відриві від теорії чи інших методів, особливо діалектичного методу пізнання систем, не лише не може ефективно застосовуватися при вивченні якого-небудь об'єкта, але і страждає тією обмеженістю, яка не дозволяє їй проникнути в суть цього об'єкта з достатньою мірою глибини і ґрунтовності⁵⁵. Зазначимо також, що систему кримінально-правових норм та її структурні компоненти (окремі правові норми та інститути) слід аналізувати із застосуванням розглянутого методу не лише як статичні утворення, що характеризуються пев-

⁵⁴ Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні: монографія. Харків: Право, 2012. С. 123.

⁵⁵ Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. С. 187; Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). С. 245.

ною сталою структурою і, відповідно, функціональною постійністю, але і в їх русі і розвитку. Тому метод системно-структурного аналізу слід використовувати у нерозривному зв'язку з іншими методами пізнання.

4.3. Формально-логічний (догматичний) метод. Доволі поширеним у науці кримінального права і навіть традиційним для цієї галузі права є *формально-логічний (догматичний) метод* дослідження. Він дає можливість визначити логічну обґрунтованість та відповідність побудови правових норм, юридичних конструкцій та інших нормативно-правових утворень кримінального права законам і правилам формальної логіки. Так, шляхом аналізу й синтезу, з використанням різних видів абстрагування, аналогій, інших правил і законів логіки стає можливим формулювати в законі про кримінальну відповідальність такі кримінально-правові норми, в яких має місце оптимальне співвідношення абстрактного і конкретного (узагальненого і казуїстичного), і досягти таким чином найбільш досконалих (оптимальних) науково обґрунтованих прийомів і правил законодавчої техніки. Це означає, що законодавче визначення правових норм слід здійснювати за допомогою формально визначених понять, що характеризуються точністю, однозначністю, їх обсяг і зміст має бути строго фіксованим і набувати відображення у вичерпній і чіткій системі об'єктивних і суб'єктивних ознак, що складають зміст цих понять. Таке формулювання кримінально-правових норм в законі про кримінальну відповідальність дозволить доволі повно і точно встановлювати в процесі правозастосування обсяг відповідних явищ (фактів) реальної дійсності суспільно небезпечних діянь, які визнаються злочинами, що є обов'язковою умовою правильного застосування кримінального закону. Слова і словесні комплекси (юридичні терміни), включені до норм кримінального права, мають відрізнятися високою інформативністю, однозначністю, семантичною жорсткістю. Мова кримінального закону має бути ясною, доступною і зрозумілою не лише юристам, які займаються застосуванням права, але й громадянам, яким адресований цей за-

кон і які зобов'язані його дотримуватись⁵⁶. Терміни (слова, словесні комплекси), що включаються до тексту закону, мають чітко співвідноситися із поняттями, які вони призначені позначати в змісті закону. Одночасно слід зазначити, що в кримінальному законодавстві разом з формально-логічними поняттями (поняттями точного значення), що характеризуються вичерпною системою доволі чітких ознак, часто використовуються й оцінні поняття, обсяг і зміст яких визначається не лише законодавцем у змісті закону, але також розкривається й уточнюється шляхом конкретизації в процесі оціночно-пізнавальної діяльності щодо кожного конкретного факту особою, яка застосовує закон⁵⁷. Включення таких понять до кримінального закону ускладнює його розуміння, викликає істотні утруднення в правозастосуванні, нарешті, містить в собі можливість довільного розсуду (судової дискреції) і відповідних помилок в процесі інтерпретації закону правозастосувачем при застосуванні закону. Незважаючи на це, в багатьох випадках при формулюванні кримінально-правових норм об'єктивно неможливо обійтися без їх використання, хоча при цьому, безперечно, слід прагнути до можливого скорочення в КК таких понять, або за можливістю закріплювати в законі орієнтовні критерії, що дозволяють розкрити їх зміст і сутність об'єктивних явищ, які вони відображають.

4.4. Соціологічний метод. Важливу роль у проведенні наукових досліджень проблем кримінального права має *соціологічний метод* (інколи його називають загально-соціологічним). Оперування ним дає можливість розглянути злочин як соціальне (а не тільки суто правове) явище, а норми кримінального права – як різновид соціальних норм. Правові норми й інститути кримінального права завжди слід вивчати з точки зору їх соціальної обумовленості й цінності, у процесі їх функціонування й у зв'язку з вирішенням питання про механізм їх

⁵⁶ Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков: Вища шк., 1982. С. 79–82; Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий теории права. Москва: Юрид. лит., 1976. 246 с.

⁵⁷ Кудрявцев В. И. Общая теория квалификации преступлений. С. 115–123; Панов Н. И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники. *Правоведение*. 1987. № 4. С. 79–82; Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва: НОРМА, 2000. С. 302–312.

соціальної дії та ефективності. Цей підхід допомагає глибше пізнати соціальну і юридичну сутність злочину, покарання та правильно вирішувати питання обґрунтованості кримінально-правових заборон і приписів, виходячи з аксіологічного підходу, тобто їх цінності, соціальної значущості. Врешті-решт, указаний метод дає можливість дійти до висновку про ефективність кримінально-правових норм у досягненні завдань забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, навколишнього середовища, конституційного устрою від злочинних посягань, у забезпеченні миру і безпеки людства, а також запобігання злочинів, тобто завдань, що стоять перед кримінальним законодавством України⁵⁸.

Проведення наукових пошуків із проблем кримінального права із застосуванням соціологічного методу здійснюється, зокрема, шляхом використання *конкретно-соціологічних методик* (доволі часто їх називають конкретно-соціологічними методами). До них слід віднести анкетування, опитування, інтерв'ювання, методи експертних оцінок, соціологічного вимірювання та ін. Найбільш поширеним при дослідженні проблем кримінального права є вивчення документів: архівних кримінальних проваджень (кримінальних справ), матеріалів про відмову в їх державній реєстрації (порушенні), особових справ засуджених, що відбувають покарання, і т. ін. Використовуючи заздалегідь підготовлену програму, дослідник вивчає ті чи інші акти застосування норм кримінального права – вироки суду, обвинувальні акти (постанови про притягнення до кримінальної відповідальності або звільнення від неї), інші документи, що свідчать про вчинення винною особою суспільно небезпечного діяння, визнаного законом злочином. Подальша обробка й аналіз отриманої інформації дозволяє визначити ефективність застосування норм кримінального права, виявити в певних випадках їх недоліки, а інколи зробити висновок про недостатність або, навпаки, надмірність кримінально-

⁵⁸ Казимирчук В. П. Социологические исследования в праве. *Методологические проблемы советской юридической науки*. Москва: Наука, 1980. С. 232–266; Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права: монографія. Харків: Яшма, 2007. С. 87–142.

правового регулювання. Важливою методикою соціологічного збору інформації є опитування у формі анкетування або інтерв'ювання. Опитування при розгляді зазначених проблем може бути використане для з'ясування громадської думки (або частіше думки груп населення) про необхідність криміналізації чи декриміналізації певних діянь або щодо їх пеналізації чи депеналізації, ефективності застосування окремих видів покарань за ті або інші суспільно небезпечні діяння, що визнаються злочинними, та ін.

Одним із аспектів соціологічного методу дослідження кримінального права слід визнати, на нашу думку, *соціометричний підхід*. Він полягає у використанні математичних та інших засобів вимірювання для дослідження і встановлення тих чи інших об'єктів (явищ) у сфері кримінального права в їх кількісно-якісних характеристиках шляхом вимірювання цих об'єктів, розгляду їх співвідношення з іншими об'єктами та їх визначення за такими показниками, як, наприклад: «більше-менше», «краще-гірше». Це може стосуватися перш за все ознак злочину, що визначаються у законі через *кількісні ознаки* із застосуванням, як правило, оціночних понять, які потребують конкретизації й уточнення цього поняття щодо певного конкретного факту. У більшості випадків процедура подібного вимірювання пов'язана із встановленням розміру та обсягу суспільно небезпечних наслідків злочинів, наприклад, «значна шкода», «великий розмір», «тяжкі» чи «особливо тяжкі наслідки» і т. п. Соціометричне вимірювання має з необхідністю застосовуватись також і у випадках використання у кримінальному законі *якісних ознак злочину*, наприклад: сильне душевне хвилювання, особлива жорстокість, особлива зухвалість, винятковий цинізм та ін. Акцентування уваги на соціометричному підході у кримінально-правових дослідженнях може бути корисним, на наш погляд, як у законотворенні, так і при застосуванні кримінально-правових норм.

Доволі плідним уявляється також *метод експертних оцінок*, оперування яким дозволяє вивчити думку респондентів із досліджуваних питань осіб, що мають необхідні знання й досвід застосування норм кримінального права.

Такими експертами можуть бути обрані судді, прокурори, слідчі, досвідчені вчені тощо. Важливими при дослідженні проблем кримінального права є також *статистичні методи*, за допомогою яких аналізуються кількісні й якісні показники злочинів певної групи в цілому і злочинів певного виду зокрема, а також застосування покарання, звільнення від покарання та ін.

Як видно, використання в наукових дослідженнях тих чи інших конкретно-соціологічних методів потрібне для аналізу стану, структури і динаміки злочинності в певній сфері практики застосування кримінального законодавства, громадської думки, що дозволяє, зокрема, вирішувати проблеми криміналізації й пеналізації суспільно небезпечних діянь, з'ясувати ефективність кримінально-правових інститутів і норм, встановлювати недоліки і прогалини в кримінально-правовій охороні відповідних суспільних відносин.

4.5. Історичний (історико-правовий) метод. Важливе значення у наукових дослідженнях має поєднання *логічного й історичного підходів*, що дозволяє, як підкреслює Д. А. Керимов, уникнути як омертвіння логічного, так і хаосу історичного⁵⁹. У філософії права доведено, що поза історичним контекстом, що зв'язує явища і процеси сучасності з тими, що передували їм та тими, які виникнуть на їх основі в більш-менш віддаленій перспективі, неможливо повною мірою пізнати сучасне. І це дійсно так, бо відомо, що в суспільстві (у тому числі й у свідомості індивідуумів) завжди існують залишки минулого, основи сучасного й зародки майбутнього. Тож для будь-яких наукових досліджень вважаємо доцільним і тому необхідним використання *історико-правового (історично-правового) методу*, що дає можливість показати генезис проблем кримінальної відповідальності за ті чи інші злочини; на основі аналізу кримінального законодавства минулих років і практики його застосування виявити тенденції розвитку законодавства і судової практики, прослідкувати його взаємозв'язок із соціально-економічними умовами життя суспільства й держави, а також розвитком інших галузей права. Це, у свою

⁵⁹ Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). С. 115.

чергу, дає можливість окреслити напрями, шляхи і засоби вдосконалення чинного кримінального законодавства на сучасному етапі розвитку суспільства й на найближчу перспективу. Уявляється доцільним і перспективним проведення досліджень у кримінальному праві із застосуванням історико-правового методу на рівні розвитку вчень про предмет цієї науки, системи її понять та категорій і її термінології. На особливу увагу заслуговують дослідження проблем розвитку тих чи інших інститутів кримінального права, наприклад, інституту кримінальної відповідальності, складу злочину, незакінченого злочину, співучасті у злочині, покарання та ін. Висвітлення у наукових дослідженнях цих та інших проблем кримінального права в аспекті їх історичного розвитку безумовно надасть можливість якомога глибше з'ясувати юридичну природу, сутність й основні риси вказаних феноменів з позиції їх визначення у сучасному кримінальному праві й законодавстві.

4.6. Порівняльний метод. Доволі велике значення в дослідженні проблем кримінального права має *порівняльно-правовий метод (компаративний метод)*. Він обумовлюється необхідністю формування національної правової системи з такими параметрами (якісними і змістовними характеристиками), які відповідали б сучасним міжнародним стандартам і світовим тенденціям правового розвитку, особливо у сфері охорони прав і свобод людини і громадянина від суспільно небезпечних посягань. Цей метод дозволяє вийти за межі своєї національної правової системи, проаналізувати проблеми юридичної науки і практики інших держав, розширити рамки юридичного пошуку, здійснити обмін правовою інформацією, науковими ідеями, врахувати як позитивний, так і негативний юридичний зарубіжний досвід в законотворчості і правозастосуванні. Порівняльний метод полягає у вивченні правових явищ, що належать до сфери кримінального права, порівнянні одних і тих же об'єктів, установленні їх схожості й відмінності. Зіставлення цих об'єктів в аспекті вирішення питань кримінально-правової регламентації в однакових або різних правових системах, порівняння вітчизняного кримінального законодавства і законодавства зарубіж-

них держав та практики їх застосування дасть можливість виявити як загальне, так і особливе, як позитивне, так і негативне в указаних сферах соціально-правової реальності. Цей метод дозволяє використовувати виявлені позитивні правові розв'язання проблем кримінального права (позитивний досвід) інших держав, в яких надано доволі скрупульозний і детальний аналіз кримінального законодавства, і сформулювати пропозиції по вдосконаленню чинного вітчизняного законодавства та практики його застосування.

5. Висновки. Розглянуті методи в їх поєднанні й єдності (за наявності деякої схожості й суттєвих відмінностей) за змістом і за обсягом використання в науковому дослідженні проблем теорії та практики кримінального права не є вичерпними і можуть бути доповненими іншими, не розглянутими нами. Але всі вони доповнюють один одного, розвивають загальну методологічну базу пізнання соціально-правових явищ у сфері злочину і покарання та утворюють єдину систему методів, прийомів і засобів дослідження кримінального права, кримінального законодавства і практики його застосування як специфічного предмета (об'єкта) наукового пізнання. Обсяг, межі й специфіка використання методів наукового пізнання багато в чому залежить від цілей і завдань, поставлених перед дослідником. Проте застосування цих методів сприяє успішному досягненню цих цілей, істотно впливає на якість, фундаментальність і достовірність отриманих результатів. Усе це й обумовлює необхідність використання цих методів у науковому пізнанні об'єктів соціально-правової реальності, що належать до сфери кримінального права.

Список використаної літератури

1. Аверьянов А. Н. Системное познание мира. Москва: Издат. полит. лит., 1985. 263 с.
2. Алексеев С. С. Философия права. Москва: НОРМА, 1999. 336 с.
3. Андреева Г. М. Социальная психология. Москва: Издат. Моск. ун-та, 1980. 416 с.
4. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. Киев: Вища школа, 1980. 216 с.

5. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ: Атіка, 2004. 296 с.
6. Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях: пер. с итал. Киев: Ин Юре, 2014. 240 с.
7. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. Москва: Наука, 1973. 271 с.
8. Борисов В. И. Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1993. 43 с.
9. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и её основание в советском уголовном праве. Москва: Юрид. лит., 1963. 275 с.
10. Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 712 с.
11. Бурдін В. М. Осудність та неосудність у кримінальному праві України: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2011. 38 с.
12. Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий теории права. Москва: Юрид. лит., 1976. 246 с.
13. Войшивилло Е. К. Понятие. Москва: Издат. МГУ, 1967. 288 с.
14. Гавриш С. Б. Основные вопросы ответственности за преступления против природной среды (проблемы теории и развитие уголовного законодательства Украины): дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков. 1994. 42 с.
15. Гальцова В. В. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) та незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння): аналіз складів злочинів: автореф. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 20 с.
16. Гальцова В. В., Панов М. І. Проблеми вдосконалення кримінально-правової охорони сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 9. С. 106–112.
17. Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ. *Право України*. 2000. № 3. С. 41–44.
18. Даньшин И. Н. Уголовно-правовая охрана общественного порядка. Москва: Юрид. лит., 1973. 200 с.
19. Денисов Ю. А., Спиридонов Л. П. Абстрактное и конкретное в советском правоведении. Москва: Наука, 1987. 205 с.
20. Дурманов Н. Д. Понятие преступления. Москва: Изд-во АН СССР, 1948. 315 с.
21. Зеленецкий В. С. Общая теория борьбы с преступностью. Т. I. Концептуальные основы. Харьков: Основа, 1994. 321 с.
22. Казимирчук В. П. Право и методы его изучения. Москва: Юрид. лит., 1965. 204 с.
23. Казимирчук В. П. Социологические исследования в праве. *Методологические проблемы советской юридической науки*. Москва: Наука, 1980. С. 230–237.

24. Карчевський М. В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки. Луганськ: РВВЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. 528 с.
25. Кедров Б. М. Единство диалектики, логіки и теорії познання. Москва: Госполитиздат, 1963. 295 с.
26. Керимов Д. А. Методологія права (предмет, функції, проблеми філософії права). 2-е изд. Москва: Аванта+, 2001. 560 с.
27. Книженко О. О. Теоретичні засади встановлення санкцій у кримінальному праві: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2012. 36 с.
28. Козловський А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес. *Право України*. 2000. № 2. С. 49–52.
29. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. Москва: Наука, 1970. 384 с.
30. Кондратьев Р., Гернего О. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних. *Право України*. 2000. № 2. С. 43–45.
31. Копнин П. В. Диалектика, логіка, наука. Москва: Наука, 1973. 464 с.
32. Котарбинский Г. Трактат о хорошей работе. Москва: Экономика, 1975. 271 с.
33. Кудрявцев В. Н. Основания уголовно-правового запрета (криминализация и декриминализация). Москва: Наука, 1982. 304 с.
34. Кудрявцев В. Н. Теоретические основы квалификации преступлений. Москва: Юрид. лит., 1963. 324 с.
35. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва: Юрист, 1972. 352 с.
36. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. Москва: Изд-во Моск. ун-та. 1969. 232 с.
37. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва: НОРМА, 2000. 400 с.
38. Лукич Р. Д. Методологія права. Москва: Прогресс, 1981. 304 с.
39. Маркунцов С. А. Базовые положения теории уголовно-правовых запретов: монографія. Москва: Юриспруденция, 2013. 251 с.
40. Матышевский П. С. Ответственность за преступления против социалистической собственности. Киев: Вища школа, 1983. 174 с.
41. Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ: Атіка, 2000. 465 с.
42. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні. Харків: Право, 2012. 272 с.
43. Панов М. І. Методологія науки як необхідна складова фундаментальних досліджень науки кримінального права. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук. конф. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. (м. Харків, 11–12 жовт. 2012 р.). Харків: Право, 2012. С. 25–31.

44. Панов Н. И., Гуторова Н. А. О методологии научного исследования проблем Особенной части Уголовного права. *Правоведение. Известия высших учебных заведений. Санкт-Петербург. гос. ун-та.* 2010. № 1. С. 84–95.
45. Панов Н. И. Методологические аспекты формирования понятийного аппарата юридической науки. *Правоведение. Известия высших учебных заведений.* 2006. № 4. С. 18–28.
46. Панов Н. И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники. *Правоведение.* 1987. № 4. С. 79–82.
47. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков: Вища шк., 1982. 161 с.
48. Пинаев А. П. Ответственность за хищения государственного и общественного имущества путем мошенничества: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1969. 21 с.
49. Пинаев А. П. Уголовно-правовая борьба с хищениями: монография. Харьков: Вища шк., 1975. 191 с.
50. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.
51. Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права: монографія. Харків: Яшма, 2007. 320 с.
52. Сердюк П. П. Теорія кримінальної відповідальності в сучасному кримінальному праві: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2013. 40 с.
53. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. В 3 т. Москва: Юстицинформ, 2000. Т. 1: Элементный состав. 528 с.
54. Тацій В., Борисов В., Тютюгин В. Стабильность как условие эффективности законодательства Украины об уголовной ответственности. *Голос Украины.* 2013. 5 апр. (№ 66).
55. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков: Вища шк., 1988. 198 с.
56. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія. Харків: Право, 2016. 256 с.
57. Тацій В. Я. Проблемы ответственности за хозяйственные преступления: объект и система: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Киев, 1984. 27 с.
58. Тацій В. Я. Проблемы ответственности за хозяйственные преступления: объект и система: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Василий Яковлевич Тацій; Харьк. юрид. ин-т им. Ф. Э. Дзержинского. Харьков, 1984. 423 с.
59. Тихий В. П. Проблемы уголовно-правовой охраны общественной безопасности. Понятие и система преступлений, совершенствование законодательства: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1987. 28 с.
60. Философский энциклопедический словарь. Москва: Сов. энциклопедия, 1983. 840 с.
61. Юдин Э. Г. Системный поход и принцип деятельности. Москва: Наука, 1978. С. 3–18.

62. Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. Москва: Наука, 1973. 271 с.

63. Яценко С. С. Уголовно-правовая охрана общественного порядка: сравнительно-правовое исследование: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Киев. 1988. 46 с.

Панов Н. И. Методология науки уголовного права

В статье рассматриваются основные положения методологии науки уголовного права и ее методы; отстаивается позиция, согласно которой данная наука не создает своей самостоятельной методологии, а опирается в своих исследованиях на общенаучные методы познания. Особенности применения этих методов (диалектического, системного, формально-логического, социологического, историко-правового, сравнительного) обусловлены спецификой предмета науки – неопределенной множественностью общественно опасных деяний и системой правовых норм, устанавливающих уголовную ответственность за совершение таких деяний. Система указанных методов и связанных с ними иных познавательных процедур составляют основу методологии науки уголовного права.

Ключевые слова: *методология, наука уголовного права, методы науки: диалектический, системный, формально-логический, социологический, историко-правовой, сравнительный.*

Panov N. I. The methodology of criminal law science

The article deals with the main provisions of the methodology of criminal law science and its methods; it is defended the position the position according to which this science does not create its own independent methodology, but relies in its research on general scientific methods of cognition. Features of application of these methods (dialectical, systemic, formal and logical, sociological, historical and legal, comparative) are determined by the specificity of the subject of the science - vague multiplicity of socially dangerous acts and the system of legal norms that envisage criminal responsibility for commission of such acts. The system of these methods and other cognitive procedures associated with them forms the basis of the methodology of the criminal law science.

Key words: *methodology, criminal law science, methods of science: dialectical, systemic, formal and logical, sociological, historical and legal, comparative.*